

הסוגיא האחת עשרה – תענית ציבור (נד ע"ב-נה ע"א)

משנה

מקום שנהגו לעשות מלאכה בתשעה באב – עושין.
 מקום שנהגו שלא לעשות מלאכה – אין עושין.
 ובכל מקום תלמידי חכמים בטלים.
 רשב"ג אומר לעולם יעשה אדם עצמו תלמיד חכם.

תלמוד

- [א] **אמר שמואל: אין תענית צבור בכבל אלא תשעה באב בלבד.**
 למימרא דסבר שמואל: תשעה באב, בין השמשות שלו אסור?
- [ב] (1) **והא אמר שמואל: תשעה באב, בין השמשות שלו מותר!**
 וכי תימא קסבר שמואל: תענית צבור נמי בין השמשות שלו מותר,
 (2) **והא תנן: אוכלין ושותין מבעוד יום.**
 למעוטי מאי? לאו למעוטי בין השמשות? לא, למעוטי משחשכה.
 (3) **נימא מסייע ליה: אין בין תשעה באב ליום הכפורים אלא שזה ספיקו אסור וזה ספקו מותר.**
 מאי ספיקו? לאו דשרי בין השמשות שלו? לא,
 (4) **כדרב ששא בריה דרב אידי, דאמ': לקבועא דירחא, הכא [נמי] לקבועא דירחא.**
- [ג] (1) **דרש רבה: עוברות ומניקות מתענות ומשלימות כדרך שמשלימות ביום הכפורים ובין שמשות שלו אסור.**
 וכן אמרו משמיה דרבי יוחנן.
 והאלהים! לא אמר, ומי אמר ר' יוחנן הכי?
 (2) **והא אמר ר' יוחנן: תשעה באב אינו כתענית צבור.**
 מאי לאו לבין השמשות? לא, למלאכה.
 מלאכה תנינא: מקום שנהגו לעשות מלאכה בתשעה באב – עושין; מקום שנהגו שלא לעשות – אין עושין.

ואפלו רבן גמליאל לא אמר אלא דכי יתיב ולא עביד לא מיחזי כיוהרא, אבל מיסר לא אסירא!

אלא מאי אינו כתענית צבור? לתפלת נעילה.

(3) והא אמר ר' יוחנן: ולואי שיתפלל והולך כל היום כלו.

התם חובה, הכא רשות.

ואיבעית אימא: מאי אינו כתענית צבור? לעשרים וארבעה.

(4) רב פפא אמר: אינו כראשונות אלא כאחרונות, ואסור.

(5) מתיבי: אין בין תשעה באב ליום הכפורים אלא שזה ספיקו אסור וזה ספקו מותר.

מאי ספיקו מותר? לאו דשרי בין השמשות שלו?

(6) אמר רב שישא בריה דרב אידי: לקבועא דירחא.

הא לכל דבריהם זה וזה שוין.

(7) מסייע ליה לר' אלעזר. דאמר ר' אלעזר: אסור לאדם שיושיט אצבעו במים בתשעה באב כדרך שאסור להושיט אצבעו במים ביום הכפורים.

(8) מתיבי: אין בין תשעה באב לתענית צבור אלא שזה אסור בעשית מלאכה וזה מותר בעשית מלאכה.

הא לכל דבריהם זה וזה שוין,

(9) ואלו גבי תענית צבור תניא: כשאמרו אסור ברחיצה לא אמרו אלא כל גופו, אבל פניו, ידיו ורגליו מותר!

(10) אמר רב פפא: תנא, קולי קולי קתני.

מסורת התלמוד

[א] אמ' שמואל אין תענית צבור בבבל אלא תשעה באב בלבד תענית יא ע"ב, יב ע"ב. [ב] והא תנן אוכלין ושותין מבעוד יום משנה תענית א ו. [ג] (1) דרש רבה עוברות ומניקות וכו' ראו תוספתא תענית ב יד (מהדר' ליברמן, עמ' 335); ירושלמי תענית א ה, סד ע"ג; תענית יד ע"א. (2) אמ' ר' יוחנן תשעה באב אינו כתענית צבור ראו ירושלמי ראש השנה ג ד, נח ע"ד. (3) אמ' ר' יוחנן ולואי שיתפלל והולך כל היום כלו ברכות כא ע"א; ירושלמי ברכות א א, ב ע"א-ע"ב; ירושלמי ברכות ד ד, ח ע"ב. (4) רב פפא א' אינו כראשונות אלא כאחרונות ראו תענית טו ע"ב. (6) אמ' רב שישא בריה דרב אידי לקבועא דירחא ראו לעיל, סוגיא ה, יום טוב שני, נא ע"ב-נב ע"א [א]. (8) אין בין תשעה באב לתענית צבור וכו' ירושלמי תענית א ו, סד ע"ג; ירושלמי יומא ח א, מד ע"ד. (9) תניא כשאמרו אסור ברחיצה וכו' ראו ירושלמי יומא ח א, מד ע"ד. (10) קולי קולי קתני השווי יבמות ב ע"ב.

רש"י

אין תענית ציבור בבבל הואיל ואין צריכין לגשמים, אם גוזרין על דבר אחר, אין חומר תענית ציבור נוהג בו לאכול מבעוד יום וליאסר במלאכה ושאר חומרי האמורים שם. בין השמשות שלו אסור באכילה ובמלאכה, דמחמירין על ספיקו, כדאמרינן בתענית ציבור, ושמואל קא משוי תשעה באב כתענית ציבור. מבעוד יום למעוטי מאי לאו למעוטי בין השמשות ספק. לא למעוטי משחשכה – ודאי, אבל על ספיקו לא מחמירין. אין בין תשעה באב ליום הכיפורים לכתחילה קאמר, אבל דאי עבד טובא איכא: זה כרת וזה איסור בעלמא. דרב שישא לקמן. לקבועא דירחא לעשות שני ימים, כי מספקא לן אם עברו בית דין חדש שעבר אי לא. מאי לאו לאכילת בין השמשות. לא למלאכה של יום עצמו משתחשך, ואשמעינן דבתענית ציבור אסור, ובתשעה באב שרי. ואפילו לר' שמעון לאו למיסר אתא, אלא אם ירצה מי שאינו תלמיד חכם לעשות עצמו כתלמיד חכם וליבטל במקום העושין, רשאי, ולא חיישינן דילמא מיחזי כיוהרא. לתפלת נעילה שבתענית ציבור היו מתפללין תפלת נעילה, כדתנן בפרק בתרא דתענית (כו ע"א): בשלשה פרקים בשנה כהנים נושאים כפיהן ארבעה פעמים ביום, שהרית ומוסף ומנחה ונעילה, ואלו הן שלשה פרקים: תענית ומעמדות ויום הכפורים. והאמר ר' יוחנן במסכת ברכות, דאין בתפלה יתירה משום ברכה לבטלה. התם רחובה בתענית צבור חובה מדרבנן, ובתשעה באב אשמועינן דלאו חובה הוא, ומכל מקום, אם בא להתפלל כל ימות השנה מותר, ולואי. לעשרים וארבעה דתנן במסכת תענית (טו ע"א) שמוסיפין בתענית ציבור שש ברכות על שמונה עשרה. רב פפא אמר לעולם כדסלקא דעתין מעיקרא, דאינו כתענית ציבור דאמר, לבין השמשות קאמר, ולא תקשי לר' יוחנן קמייתא, דהאי דקאמר אינו כתענית ציבור, לחומרא קאמר, והכי קאמר: אינו כשלש ראשונות שמותר בין השמשות שלהן כדתנן בהו בתענית: אוכלין ושותין משחשיכה, אלא כאחרונות, דתנן בהו: אוכלין ושותין מבעוד יום. לאו בין השמשות וקשיא לרבא ולר' יוחנן, דאמרי: בין השמשות שלו אסור. הא לכל דבריהן זה וזה שוין מילתא באנפי נפשה היא, ודייק לה ממתניתין דלעיל, דקתני אין בין תשעה באב ליום הכפורים שיהא מותר לכתחלה בזה מה שאסור בזה אלא שזה ספיקו אסור וזה ספיקו מותר. אין בין תענית ציבור לתשעה באב קא סלקא דעתך בין להקל בין להחמיר, אלמא: לא חמיר תשעה באב מתענית ציבור, ובתענית ציבור תניא דפניו ידיו ורגליו מותר. תנא קולי קולי נקט כל הני "אין בין", חד תנא אמרינהו, וקולי קולי נקט, ברישא תנא: אין בין תשעה באב קל מיום הכפורים לכתחלה אלא שזה ספיקו כו', וסיפא תנא: אין תשעה באב קל מתענית ציבור אלא לענין מלאכה, ובחומרי דחמיר תשעה באב מתענית ציבור לא איירי הכא, דתידוק מינה זה וזה שוין, ולעולם לענין רחיצה תשעה באב חמיר.

תקציר הסוגיא

משנה פסחים ד ה עוסקת במנהגים שונים בנוגע לעשיית מלאכה בתשעה באב. סוגייתנו נפתחת במימרא של שמואל שלפיה "אין תענית ציבור בבבל אלא תשעה באב בלבד". הגמרא אינה מקבלת את הדברים כפשוטם: היא מניחה שישנן תעניות ציבור אחרות בבבל, אבל תשעה באב היא היחידה שדינה כיום הכיפורים. בסוגייתנו מועלות כמה הצעות בנוגע לדברים שבהם דומה תשעה באב ליום הכיפורים ושונה משאר התעניות בבבל: תענית בין השמשות, עם כניסת הצום; חיוב עוברות ומיניקות לצום; איסור מלאכה (דעה הנדחית לאור משנתנו שלפיה איסור המלאכה בתשעה באב אינו אלא מנהג מקומי); תפילת נעילה ואיסור רחיצת הפנים, הידיים והרגליים.

מניתוחנו עולה שסוגייתנו כללה במקורה שתי מימרות של שמואל: "אין תענית ציבור בבבל אלא תשעה באב בלבד", ו"תשעה באב – בין השמשות שלו מותר". במשך הזמן התפתחו דיונים תלמודיים נפרדים בנוגע לכל אחת מן המימרות הללו, ולדיון הראשון נוסף קטע בעניין הרחצה. העורך האחרון של סוגייתנו שילב את היחידות הנפרדות הללו לכדי סוגיא אחת; הוא קיפל את הדיון השני לתוך הראשון והוסיף חומר כדי להקל על המעבר, ובכך יצר סוגיא אחת הבנויה משני קטעים נפרדים.

פירוש

סוגיא זו מורכבת ומסובכת. היא פותחת בהשוואה בין תשעה באב לבין תענית ציבור וקופצת מעניין לעניין ולא באותו עניין. קשה לעקוב אחר הקו שהנחה את העורך: האם הנושא העומד לדיון הוא תענית ציבור, תשעה באב או יום הכיפורים? נדמה שלפנינו מספר סוגיות שנקשרו ושנארגו זו לתוך זו. גם סדר הדורות בסוגיא זו אינו 'נורמלי', כהגדרתו של א' ווייס. הסוגיא פותחת בדברי שמואל [א, ב], עוברת לרב שישא בריה דרב אידי [ב] (4) ולרבא [ג] (1) ואז חוזרת לחומר ארץ ישראלי קדום יותר (ר' יוחנן) [ג] (2). לאחר חומר זה מובאים דברי רב פפא [ג] (4), אחריהם מובאים שוב דברי רב שישא בריה דרב אידי [ג] (6) ולאחר מכן ישנה שוב קפיצה בחזרה לדור השני של אמוראי ארץ ישראל בדברי ר' אלעזר [ג] (7). הסוגיא מסתיימת בדברי רב פפא: "תנא קולי קולי קתני" [ג] (10), מימרא לא פשוטה המונחת לפנינו בגירסאות שונות.³

סוגייתנו זכתה לתשומת לב רבה מצד החוקרים. ד' הלבני התייחס לדברי רב פפא: "אינו כראשונות אלא כאחרונות" [ג] (4) בספרו מקורות ומסורות, על אתר.⁴ ד' לויין הקדיש לסוגייתנו דיון מקיף בעבודת הדוקטור שלו על תענית ציבור.⁵ לויין מנה קשיים בסוגיא והציע פתרונות הקשורים לתולדות עריכתה.⁶

לויין חילק את הסוגיא לשלושה חלקים:

הסוגיא מחולקת לשלושה חלקים, וכל חלק עוסק בדעתו של אמורא אחר: [א] שמואל: "אין תענית ציבור בבבל אלא תשעה באב בלבד", "תשעה באב בין השמשות שלו מותר". [ב] ר' יוחנן: "...ובין השמשות שלו אסור וכן אמרו משמיה דר' יוחנן", "תשעה באב אינו כתענית

1 אף שאין דבריו מקוריים כאן אלא בחלקה השני של הסוגיא, [ג] (6). על כך ראו להלן.

2 כרגיל יש שגורסים כאן "רבה". ראו מהדורה, עמ' 284.

3 על גירסאות אלו ראו מה שכתבתי.

4 הלבני מרמז גם לדעתו בנוגע למימרא השנייה של רב פפא: "תנא קולי קולי קתני" [ג] (10). לדעת הלבני, דברי רב פפא בשתי המימרות מוסבים על הברייתא "אין בין תשעה באב לתענית ציבור אלא שזה אסור בעשיית מלאכה וזה מותר בעשיית מלאכה". ראו שם, עמ' תלב והערה 7.

5 "תעניות ציבור בספרות התלמוד – הלכה ומעשה", עמ' 47-50. בספרו, תעניות הציבור ודרשות החכמים: הלכה ומעשה בתקופת התלמוד, לויין אינו נכנס לניתוח טקסטואלי של המקורות. ראו שם בעמ' 60, הערה 50.

6 ראו שם, עמ' 47, 49: "הבעיות בסוגיא, צורתה, ותוכנה רבות". שם, בהערה 57, הוא מונה ארבע בעיות מרכזיות בסוגיא. נדון בפתרונותיו להלן.

ציבור". [ג] ר' אלעזר: "אסור לו לאדם שיושיט אצבעו במים בתשעה באב כדרך שאסור להושיט אצבעו ביום הכיפורים".⁷

החלוקה שלוין מציע שימושית ומשקפת את מבנה הסוגיא המונחת לפנינו, אולם הסוגיא היא פרי מלאכת עריכה מורכבת, והבעיות והסיבוכים רבים. להלן הקשיים העיקריים:⁸

- א. כאמור, הסוגיא קופצת מעניין לעניין ואין בה סדר דורות ברור והגיוני.⁹
- ב. מה הקשר בין שתי מימרותיו של שמואל? מדוע יש קשר בין מעמדו של תשעה באב כתענית ציבור מצד אחד לבין בין השמשות מצד שני?¹⁰
- ג. מה פירוש דברי רבא? מה הקשר בין עוברות ומיניקות לבין בין השמשות של תשעה באב?
- ד. מה פשר דברי ר' יוחנן: "תשעה באב אינו כתענית צבור"?

ה. מניין שאב העורך את עניין נעילה ועשרים וארבע הברכות? חומר זה מובא קודם תירוצו של רב פפא: "אינו כראשונות אלא כאחרונות" [ג] (4). האם הכיר רב פפא תירוצים אלו?

ו. דברי רב שישא בריה דרב אידי [ב] (4), [ג] (6) מוקשים: האם יעלה על הדעת שספקו של יום הכיפורים מתייחס לקביעת החודש ושחייבים בשני ימי צום?¹¹

- ז. מה פשר דברי ר' אלעזר שאסור לאדם שיושיט אצבעו למים? כיצד נקשרו דבריו לדיונונו?
- ח. דברי רב פפא בסוף הסוגיא: "קולי קולי קתני" [ג] (10), או לפי גירסא אחרת: "חומרי חומרי קתני", מוקשים. סגנון זה חריג ושתי הגירסאות אינן מתיישבות בסוגיא כהוגן, כפי שמעיד המגוון הגדול של גירסאות, משניות ופירושים.

ברור אפוא שלפנינו בעיות הנובעות מעריכת הסוגיא.¹² סוגייתנו במתכונתה הנוכחית עוסקת בשני נושאים שונים:

- (א) יחסו של תשעה באב לתענית ציבור: האם תשעה באב הוא כתענית ציבור או לא?
 - (ב) מעמדו של בין השמשות של תשעה באב: האם בין השמשות בתשעה באב אסור באכילה ובמלאכה או מותר?
- מלאכת ההרכבה של העורך היא שיצרה קשר בין שני נושאים אלו. הבה נציע את שלבי ההתפתחות של הסוגיא.

הסוגיא הקדומה

נראה לי שהגרעין הקדום ביותר של סוגייתנו הוא שתי המימרות של שמואל והברייתא:

אמ' שמואל: אין תענית ציבור בבבל אלא תשעה באב בלבד [א].

ואמ' שמואל: תשעה באב, בין השמשות שלו מותר [ב] (1).

דתניא: אין בין תשעה באב לתענית ציבור אלא שזה אסור בעשית מלאכה וזה מותר בעשית מלאכה [ג] (8); אין בין תשעה באב ליום הכפורים אלא שזה ספיקו אסור וזה ספיקו מותר [ב] (3).

7 לזין הציג את הסוגיא במלואה שם, עמ' 48-49. בהערה 57 שם הוא מרחיב את הדיבור על הבעיות בסוגיא ומציע מספר פתרונות. נדון בהם להלן.

8 לזין רשם חלק מן הקשיים הללו והתייחס אליהם, אך מטבע הדברים התעלם מאלה שאינם קשורים ישירות למעמדו של תשעה באב כתענית ציבור.

9 ראו פירוט הדברים לעיל בסמוך.

10 לזין מנסח קושיא זו בדרך אחרת: "[2] מדוע ההשוואה בין תענית ציבור לתשעה באב מתמקדת ומתמצת ב'בין השמשות'?" אולם ניסוח זה אינו מדויק כל צורכו שהרי סוגייתנו מעלה מספר שאלות שיש בהן נקודות השוואה בין הימים: האם מתפללים בתשעה באב תפילת נעילה, האם אומרים עשרים וארבע ברכות ומה דין רחיצה בתשעה באב בהשוואה לתענית ציבור.

11 לזין הקשה: "האם תיתכן אפשרות שיום הכיפורים יחול שתי יממות רצופות?" והפנה לדברי התוספות כאן ד"ה לקביעה וגם לריטב"א.

12 כדברי לזין: "בעיות אלו [הוא מנה ארבע] תיפתרנה אם נשים לב לריבוד הספרותי של הסוגיא, ונשער את מהלך התפתחותה הספרותית" (עמ' 49).

במימרא הראשונה קובע שמואל שמעמדו של תשעה באב שווה למעמדה של תענית ציבור. מימרא זו עניינה את ד' לוי' בדיונו בסוגיא יותר מכל דבר אחר. הוא בחן את מימרת שמואל כאן לעומת מקבילותיה בתענית יא ע"ב ובתענית יב ע"ב וקבע באופן משכנע שהמימרא מקורית כאן. בתענית יא ע"ב מובאת המימרא בשם ר' ירמיה בר אבא ולא בשם שמואל, אינה מופיעה בכל עדי הנוסח¹³ ואינה מתיישבת בהקשר, שהוא תענית יחיד ולא תענית ציבור.¹⁴ בתענית יב ע"ב מובאת המימרא בלשון 'כשמואל דאמר...'; ולוי' קובע בצדק שמדובר במובאה ממקום אחר¹⁵ ולא נותר אפוא מקור אחר לה פרט לסוגייתנו.

נראה שכוונת שמואל היא שתשעה באב הוא הצום היחיד בבבל הדומה לתענית הציבור הנהוגה בארץ ישראל. באופן עקרוני פירוש המפרשים הוא הנכון: "אין חומר תענית ציבור נהג בו¹⁶ לאכול מבעוד יום וליאסר במלאכה ושאר חומרי האמורים שם".¹⁷ לפי זה ברור מדוע קובע שמואל את מימרתו כאן בפסחים: תשעה באב דומה לתענית ציבור גם בכך שהוא אסור במלאכה. שמואל קובע אפוא שתשעה באב דומה לתענית ציבור כמעט בכל ענייניו. מכאן משתמע שלדעתו יש להוסיף בתשעה באב תפילת נעילה ולברך עשרים וארבע ברכות בשחרית.¹⁸ נראה שהסיבה לכך שלדעת שמואל לא מקיימים תענית ציבור בכל חומרתה בבבל פרט לתשעה באב היא שאין בסמכותם של חכמי בבל לקבוע תענית.¹⁹ ניתן ללמוד זאת מסוגיא מקבילה בירושלמי תענית ב א, סה ע"ב:

ר' אחא בשם רב: אין תענית עכשיו.

אמ' ר' יוסה, הדא אמרה: אילין תענייתא דאנן עבדין לית אילין.²⁰

אמ' ליה, כן אמ' רב: כל תענית שאינה נעשית כתיקנה, עליה הכת' או': נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה (ירמיהו יב ח).

לוי' מפקפק בקשר בין סוגיא זו לדברי שמואל בסוגייתנו: "רב מדבר על זמן: 'עכשיו' ... ושמואל מדבר על מקום: 'בבל'. לכן קשה לפרש את המסורות זו לאור זו".²¹ לוי' מודה בכך שיתכן שהצד המשותף לשתי המימרות הוא היעדר נשיא בבבל, ואם כן, גם רב עוסק בבבל ולא בארץ ישראל,²² אך לדעתו "אין בכך די לזהות בין השתיים". ואף על פי שמידה של זהירות ודאי ראויה כאן, נראה לי שאין כל קושי לטעון שדברי רב משקפים מציאות בבליה. אם כך, למעשה אין הבדל בין המימרות: רב אומר שאין תענית ציבור עכשיו (בבבל) משום שאין סמכות לגזור תענית שכזו. שמואל מסכים, אלא שהוא אומר שתשעה באב מעמדו כתענית ציבור על כל חומרתה גם בבבל משום שגזרוהו בארץ ישראל מקדמת דנא. אין זה אומר שאין תעניות בבבל אלא שאין להן

13 ראו שם, עמ' 51 והערה 62.

14 מיד בולטת זרותם של הדברים לרצף נושאים העוסק כל כולו בתענית שחיד מקבל על עצמו (עמ' 51). לוי' מציין את גירסת הדפוס הספרדי המייחס את המימרא לרב יהודה בשם שמואל. ייתכן שזו הגירסה המקורית והמימרא הובאה שם עקב מימרת ריש לקיש: "אין תלמיד חכם רשאי לישב בתענית מפני שממעט ממלאכת שמים", שנמסרה בשם ר' ירמיה בר אבא. אם אכן כך הוא, ניתן להסביר ששינוי את שם מוסר המימרא לר' ירמיה בר אבא כדי להסביר את מיקומה בסוגיא העוסקת בתענית יחיד: כך יש לנו קובץ של מימרות ואין הכרח ששתיהן יעסקו באותו נושא.

15 "היא מצוטטת (כשמואל דאמר...)" כסמך לעובדא דאמוראי, ולכן אין זה הקשרם המקורי או הראשוני של הדברים.

16 בבבל, פרט לתשעה באב.

17 כך פירש רש"י ד"ה אין תענית ציבור. ונראה לי שלוי' צודק בטוענו שנימוקו של רש"י בענין הגשם: "הואיל ואין צריכין לגשמים" אינו משקף את פשוטם של דברי שמואל.

18 על כך ראו להלן.

19 נראים דברי לוי' שדברי שמואל הם תיאור מצב. בבבל אין סמכות לגזור תענית ציבור על כל סעיפיה החמורים: איסור מלאכה, רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל, תשמיש המיטה והפסקת אכילה מבעוד יום. לוי' כותב כך: "מחוץ לארץ ישראל אין אפשרות הלכתית לגזור את התעניות החמורות, 'תעניות הציבור'. יהיה נימוק הדברים אשר יהיה, הפירוש עצמו נראה ודאי. לדעתו של שמואל התענית החמורה חלה על הציבור רק בתשעה באב. ייתכן שהסבר זה גלום בעצם השוואתו של שמואל בין שני סוגי הימים, תשעה באב ותענית ציבור" (שם, עמ' 54).

20 בקטע גניזה: "א"ר יוסה הדא אמ' אילין תעניתה דאנן עבדין לית אינין תעניין. א' ליה כן א' רב כל תענית שאינה נעשית כתקנה עליה הכת' או' נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה".

21 עמ' 55.

22 כפירוש הראשונים. ראו פירוש רבנו דוד: "והטעם שאי אפשר לעשות תענית צבור בבבל, מפני שאין לנו נשיא שיגזור תענית על הציבור בלא שיקבלוהו עליהם כל יחיד ויחיד, וכשמקבלין אותו כל אחד ואחד אין זה תענית צבור אלא תענית יחידים הוא" (עמ' שיא).

מעמד שווה ערך לתענית הציבור החמורה. דינן הוא כדין תעניות יחידים. מימרתו של רב בירושלמי תענית היא לקולא בלבד – רב מדבר רק על כך שאין סמכות 'כעת' לגזור תענית ציבור בבבל. דברי שמואל כפי שנמסרו בסוגיא מוסיפים ממד נוסף, לחומרא: אמנם אין סמכות לגזור תענית ציבור, אבל מעמדו של תשעה באב הוא כמעמד תענית ציבור. נראה שהסוגיא שהתפתחה בעקבות דברי שמואל אלו התמקדה בצדו השני של המטבע, שהוא: מעמדו של תשעה באב.

הברייתא "אין בין תשעה באב לתענית ציבור אלא שזה אסור בעשית מלאכה וזה מותר בעשית מלאכה; אין בין תשעה באב ליום הכפורים אלא שזה ספיקו אסור וזה ספיקו מותר" היתה גם היא חלק מן הסוגיא המקורית. נראה לי שהיא היתה במקורה אסמכתא לדברי שמואל ולא נקודת המוצא של הסוגיא. זאת בעיקר משום שלשון הברייתא מוקשה. הלשון 'אין בין' אינו מתאים כאן שהרי ברור שיש הבדלים רבים בין תשעה באב לבין תענית ציבור מצד אחד ולבין יום הכיפורים מצד שני. רש"י מקשה זאת אגב אורחא: "ובחומרי דחמיר תשעה באב מתענית ציבור לא איירי הכא" וכו'. זאת ועוד, אין תיעוד תנאי לברייתא זו. לבבא הראשונה של הברייתא יש מקבילה בירושלמי יומא ח א, מד ע"ד ובירושלמי תענית א ו, סד ע"ג, אולם הבבא השנייה מופיעה אך ורק בסוגייתנו.

ייתכן שרק חלקה הראשון של הברייתא: "אין בין תשעה באב לתענית ציבור אלא שזה אסור בעשית מלאכה וזה מותר בעשית מלאכה", מקורי. מכיוון שבבא זו מאשרת את דברי שמואל שתשעה באב הוא כתענית ציבור, הוסיפו בעלי הסוגיא המקורית בבא נוספת התומכת במימרא השנייה של שמואל שלפיה בין השמשות של תשעה באב מותר. הבבא הראשונה קובעת שתשעה באב הוא כתענית ציבור משום שההבדל היחיד ביניהם הוא ענין איסור מלאכה, וגם זה בעירבון מוגבל, שהרי הנטייה, על פי משנתנו, היא להימנע ממלאכה.

בנוגע למימרא השנייה של שמואל, ייתכן שלדעת שמואל, בין השמשות של תענית ציבור גם היא מותר. יכול להיות שהקביעה במשנה תענית: "אוכלין ושותין מבעוד יום" [ב], באה ללמדנו שאסור לאכול בלילה, כדברי עורך הסוגיא: "לא, למעוטי משחשיכה" [ב].²³ על כל פנים, ברור שנושא בין השמשות הוא נושא שונה ושתי המימרות האלו מובאות כאן משום שהן עוסקות בתשעה באב ומיוחסות לשמואל. ההשוואה ליום הכיפורים באה על רקע הדיון בבין השמשות משום שיום הכיפורים הוא האב-טיפוס של בין השמשות שאסור.²⁴

התפתחות המימרות

במרוצת הזמן התפתח דיון בשתי המימרות של שמואל. כתוצאה מכך הופרדו המימרות כמו גם חלקי הברייתא. עם הוספת חומר ארץ ישראלי לשני חלקי הסוגיא צורף חומר נוסף שהתקשר למעמדו של תשעה באב בהשוואה לתענית ציבור. נראה שהסוגיא נערכה בשלבים ועל ידי מספר עורכים. הנה הצעה סבירה לנוסח הסוגיא בשלב הראשון של ההתפתחות, עם הפרדת המימרות והברייתות והוספת דיון וחומר ארץ ישראלי:

[יחידה א: תשעה באב כתענית ציבור]

אמ' שמואל: אין תענית ציבור בבבל אלא תשעה באב בלבד [א].

ר' יוחנן אמ': תשעה באב אינו כתענית צבור [ג] (2).

מתיבי: אין בין תשעה באב לתענית צבור אלא שזה אסור בעשית מלאכה וזה מותר בעשית מלאכה [ג] (8)!

רב פפא אמר: אינו כראשונות אלא כאחרונות [ג] (4).

23 זו מסקנת הסוגיא לפי רבינו חננאל: "זפריש דסבר שמואל אחד תענית צבור ואחד תשעה באב, ביה"ש שלו מותר ואינן אסורין אלא משחשכה" (מהד' מצגר, עמ' קכה).

24 ראו להלן, הערה 46, בנוגע לתוספת יום הכיפורים.

[תוספת ליחידה א: רחיצה]
 אמ' ר' אלעזר: אסור לאדם שיושיט אצבעו במים בתשעה באב כדרך שאסור להושיט אצבעו במים ביום הכיפורים [ג](7).
 והא תניא: ²⁵ בתענית ציבור מרחיץ פניו ידיו ורגליו כדרכו, בתשעה באב מרחיץ ידיו ומעבירן על פניו, ביום הכיפורים מרחיץ ידיו ומקנחן במפה ומעביר את המפה על פניו. אמ' רב פפא: תנא, חומרי חומרי קתני [ג](10).²⁶

[יחידה ב': בין השמשות]
 אמ' שמואל: תשעה באב, בין השמשות שלו מותר [ב](1).
 דרש רבא: עוברות ומניקות מתענות ומשלימות כדרך שמשלימות ביום הכיפורים ובין השמשות שלו אסור [ג](1).
 מתיבי: אין בין תשעה באב ליום הכפורים אלא שזה ספיקו אסור וזה ספיקו מותר [ב](3)!
 אמ' רב שישא בריה דרב אידי: לקבועא דירחא [ג](6).

שתי היחידות הראשיות דומות ובנויות מארבעה שלבים: מימרא של שמואל, דברי אמורא החולק על שמואל,²⁷ קושיא מברייתא על האמורא האחר ותירוץ אמוראי על ידי אמורא בבלי בן הדור החמישי.²⁸ שתי היחידות בנויות משכבה בבליית ומשכבה ארץ ישראלית. הבה נדון בכל חלק בנפרד כדי לעמוד על פירוש הסוגיא הקדומה ולהסביר כיצד השתלב בה חומר ארץ ישראלי.

מקבילות ליחידה א

לדברי ר' יוחנן: "תשעה באב אינו כתענית צבור", יש מקבילה בירושלמי ראש השנה ג ד, נח ע"ד: קומי ר' יהושע בן לוי תקעין בתעניתא.
 ר' יוסה בעי: ויתקעון קומוי בחצוצרתא! ולא שמיע דתני: חצוצרות במקדש, אין חצוצרות בגבולין?
 ויתפללו לפניו עשרין וארבע, כהדא: ר' יוחנן מתפלל בתשעה באב עשרים וארבע ומפקד לתלמידיו: לא תילפון מיני הדין עובדה. דצריכה ליה, אבל הוא? תענית ציבור הוא?²⁹
 ר' יוסה בשם ר' יהושע בן לוי: אינו תענית ציבור.
 ר' יונה ר' יצחק בר נחמן בשם ר' יהושע בן לוי: אבל הוא; אינו תענית ציבור.
 אמ' ר' זעורה, מילתיה דר' יוחנן אמרה: יחיד בתשעה באב מתפלל ארבע.
 לא אמ' אלא ארבע, הא עשרים וארבע לא!

כפי שנראה, סוגיא זו קשורה לשתי היחידות של סוגייתנו. נתייחס קודם ליחידה א. דברי ר' יהושע בן לוי הפותחים את סוגיית הירושלמי מוסבים על משנה ראש השנה ג ד:³⁰ "ובתעניות – שלזכרים כפופין ופיו מצופה כסף ושתי חצוצרות באמצע. שופר מקצר וחצוצרות מאריכות שמצות היום בחצוצרות". הסוגיא פותחת בשני מנהגים של ר' יהושע בן לוי בתענית ציבור וגולשת לדיון במעמדו של תשעה באב. צוין שבתענית ציבור היו תוקעים לפני ר' יהושע בן לוי בשופר ואומרים עשרים וארבע ברכות. לאחר מכן נאמר שר' יוחנן היה אומר בתשעה באב

25 כך אני מציע לגרוס בנוסח הברייתא בסוגיא המקורית תחת "כשאמרו אסור ברחיצה לא אמרו אלא כל גופו אבל פניו, ידיו ורגליו מותר". ראו להלן: "התוספת ליחידה א: רחיצה", עמ' 256 לערךן לאחר עימוד סופי. בירושלמי אין זו ברייתא אלא מימרא של רבי יהושע בן לוי, וזו תופעה ידועה – לעתים מובא בבבלי חומר ארץ ישראלי מן הדורות הראשונים של האמוראים כברייתא. ראו לעיל ??

26 ביחידה א מופיעה מימרא של ר' יוחנן וביחידה ב מימרא של רבא ואישור לה בשם ר' יוחנן.

27 ביחידה א רב פפא וביחידה ב רב שישא בריה דרב אידי.

28 השאלה מתייחסת לתשעה באב: מה מעמדו? האם הוא יום אבל או תענית ציבור?

30 בכ"י לייזן כתוב קודם פיסקא זו: "הל' ד'" (בכתב היד, הלכה ד היא המשנה הפותחת: "שוה היובל", שהיא משנה ה בדפוסים. במשנה שבדפוסים, הלכה ד היא המשנה שלנו).

עשרים וארבע ברכות אך ציווה לתלמידיו לא לעשות כמוהו. נראה גם שהיה זה ר' יוחנן ששאל את תלמידיו³¹ על תשעה באב: "אבל הוא [אן] תענית ציבור הוא?". התשובה בסוגיא, חד משמעית: "אמ' ר' יוסה בשם ר' יהושע בן לוי: אינו תענית ציבור"³². נראה שהכוונה היא לכך שתשעה באב אינו כתעניות "האחרונות", החמורות. תקיעת השופר ושאר סדרי תעניות תקפים רק באלו.³³

דברי ר' יהושע בן לוי הובאו לסוגייתנו בשם ר' יוחנן כדעה נגדית לזו של שמואל. העובדה שבבבלי מובאת מסורת זו בשם ר' יוחנן אינה צריכה להטרידנו גם משום שחילופין אלו נפוצים אך גם בשל דרישתו מתלמידיו לא ללמוד ממנו. אם היה מעוניין בכך שכולם יתפללו עשרים וארבע ברכות היינו סבורים שהוא מסכים עם שמואל שתשעה באב מעמדו כתענית ציבור. מסתבר שלדעת שמואל יש לומר בתשעה באב עשרים וארבע ברכות.

בסוגיא הקדומה הובאה הברייתא "אין בין תשעה באב לתענית צבור אלא שזה אסור בעשית מלאכה וזה מותר בעשיית מלאכה"³⁴ כקושיא על ר' יוחנן. לפי הברייתא, לכאורה ההבדל היחיד בין תשעה באב לבין תענית ציבור הוא עניין המלאכה. בתענית ציבור המלאכה אסורה: "אוכלין ושותין מבעוד יום ואסורין במלאכה" וכו',³⁵ ואילו בתשעה באב תלוי אסור המלאכה במנהג המקום. מכל מקום, ברייתא זו מחזקת את מימרת שמואל שלפיה מעמדו של תשעה באב הוא כמעמד תענית ציבור.

דברי רב פפא

רב פפא מבקש לתרץ את הסתירה בין דברי ר' יוחנן לבין הברייתא. אולם דבריו [ג] (4): "אינו כראשונות אלא כאחרונות" צריכים ליבון. מה הן 'ראשונות' ו'אחרונות'? לפי תיאור משנה תענית (א ד-ו) ישנן שלוש דרגות של תעניות החלות על הציבור:³⁶ שלוש ראשונות, שבהן "אוכלין ושותין משחשכה ומותרין במלאכה וברחיצה" וכו'; שלוש שניות, שבהן "אוכלין ושותין מבעוד יום ואסורין במלאכה וברחיצה" וכו'; ושבע אחרונות, שבהן, בנוסף על האיסורים הקודמים, מתריעין בשופרות "ונועלין את החנויות"³⁷. זאת ועוד, בתענית טו ע"ב מופיעה לפי כמה מן הגירסאות מימרא הדומה לדברי רב פפא כאן בנוגע לסדר התעניות המתואר בפרק ב של משנה תענית:

ואפילו בקמייתא? ורמינהו: שלש תעניות ראשונות ושניות נכנסים לבית הכנסת ומתפללין כדרך שמתפללין כל השנה כולה ושבע אחרונות מוציאין את התיבה לרחובה של עיר ... אמר רב פפא: כי תנן נמי מתניתין, אשבע אחרונות תנן.³⁸

הקושיא היא מן הברייתא על המשנה. המשנה קובעת: "סדר תעניות כיצד? מוציאין את התיבה לרחובה של עיר" וכו', אבל בברייתא מובא שמוציאים את התיבה לרחובה של עיר רק בשבע התעניות האחרונות. רב פפא מתרץ אפוא שגם המשנה מדברת על שבע התעניות האחרונות אף שהיא נמנעת מלציין זאת.³⁹ אלא שבשני כתבי יד מובא תירוץ זה ללא הייחוס לרב פפא. נראה שעורך הסוגיא בתענית תירץ את הסתירה בין המשנה לברייתא על פי מימרת רב פפא

31 ר' יוסה ור' יונה, בני הדור הרביעי בארץ ישראל, ישבו שניהם בטבריה. ראו אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 333-336.
32 מימרא זו מובאת לפנינו בשתי גירסאות. לפי ר' יונה בשם ר' יצחק בר נחמן ר' יהושע בן לוי הוסיף שתשעה באב "אבל הוא".
33 תקיעת השופר מוזכרת במשנה תענית (א ו) רק בנוגע לשבע התעניות האחרונות: "הרי אלו יתרות על הראשונות, שבאלו מתריעין ונועלין את החנויות".

34 ברייתא זו מובאת בנוסח דומה בירושלמי יומא ח א, מד ע"ד ובירושלמי תענית א ו, סד ע"ג.
35 משנה תענית א ו.

36 איננו כולל את השלב הראשון שבו אמורים יחידים לצום. על כל ארבעת השלבים ראו מה שכתב ד' לוי, עמ' 31-32.
37 במשנה אנו מוצאים את הכינויים לשלוש דרגות אלו: ראשונות, שניות ואחרונות. ראו משנה תענית ב ט: "אין גזרין תענית על הצבור בתחלה בחמישי, שלא להפקיע השערים, אלא שלש תעניות הראשונות שני וחמישי ושני, ושלש שניות חמישי, שני וחמישי. רבי יוסי אומר: כשם שאין הראשונות בחמישי כך לא שניות ולא אחרונות".

38 בכ"י לונדון 5508, מינכן 95 ומינכן 140 מובא תירוץ זה ללא ייחוס. רק בכ"י וטיקן 134 ובדפוסים הוא מובא בשם רב פפא.

39 ראו י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 155-156.

בסוגייתנו, אך הייחוס לא הובא בכל עדי הנוסח שם. מכל מקום חזרת קושייתנו לדוכתה: מה פירוש דברי רב פפא בהקשרם המקורי?

מטרתו של רב פפא בסוגייתנו היא ליישב את הסתירה בין הברייתא לבין דברי ר' יוחנן ולצמצם את המחלוקת בינו לבין שמואל. לכן הוא נוקט רק בשתי קטגוריות של תענית: ראשונות ואחרונות. ב'ראשונות' הוא מתכוון לשלוש התעניות הראשונות, וב'אחרונות' הוא מתכוון לכל עשר האחרונות. כל התעניות האחרונות דומות, למעט תקיעת השופר והחנויות. רב פפא מסביר שר' יוחנן התכוון לומר שתשעה באב אינו כשלוש התעניות הראשונות, הקלות, אלא כעשר האחרונות, החמורות. כך גם יוצא שדברי ר' יוחנן אינם סותרים את דברי שמואל, שכן גם ר' יוחנן סובר שתשעה באב הוא כתענית ציבור.⁴⁰

התוספת ליחידה א: רחיצה

ליחידה א נוסף נספח שדן בהשוואה נוספת בין תשעה באב ליום הכיפורים ולתענית ציבור. יחידה זו פותחת במימרא של ר' אלעזר. המימרא מנוסחת בסגנון 'אסור לאדם', סגנון המשמש את האמוראים כהקדמה להלכה מחמירה, מעין עצה טובה כדי להרחיק את האדם מן העברה או סתם הנהגה טובה,⁴¹ ונראה שיש לפרש את מימרת ר' אלעזר בהתאם. הוא אומר שאין אדם רשאי בתשעה באב או ביום הכיפורים להכניס אפילו אצבעו למים. מסקנה זו סותרת סוגיא אחרת המופיעה בירושלמי יומא ח א, מד ע"ד:⁴²

רבי זעורה בר חמא, [ר' יוסי ביר' חנינא] בשם ר' יהושע בן לוי:

בתענית ציבור מרחיץ פניו, ידיו ורגליו כדרכו;

בתשעה באב מרחיץ ידיו ומעבירין על פניו;

ביום הכיפורים מרחיץ ידיו ומקנחן ב(פ)מפה ומעביר את המפה על פניו.

נראה לי שבמקור הדברים הובאו דברי ר' יהושע בן לוי במלואם בסוגיא הקדומה בבבלי כברייתא הסותרת את דברי ר' אלעזר.⁴³ לפי ר' יהושע בן לוי ישנן דרגות בהלכות רחיצה. בתענית ציבור איסור הרחיצה קל באופן יחסי: האדם רשאי לרחוץ פניו, ידיו ורגליו כדרכו, אך לא את כל גופו. בתשעה באב הדברים חמורים יותר: הוא רשאי לרחוץ ידיו בלבד ולאחר מכן להעבירין על פניו. ביום הכיפורים נדרשת הקפדה מחמירה יותר והוא רשאי לרחוץ רק את ידיו, לקנחן במפית ולהעבירה על פניו.

תוכן זה של הסוגיא הקדומה יכול להסביר גם את הקשרם המקורי של דברי רב פפא. על ברייתא זו הוסיף רב פפא תיאור: "תנא, חומרי חומרי קתני", כלומר התנא פורש בפנינו דרגות כאשר בכל פעם הוא מחמיר יותר. למעשה, תיאור זה מתרץ את הקושיא על ר' אלעזר. לדעת רב פפא, לפנינו בברייתא מגמה מלאכותית. התנא יודע שלאמתו של דבר אין הבדל בין איסור הרחיצה ביום הכיפורים לזה שבתשעה באב. אולם כדי ליצור דרגות מן הקלה אל החמורה הוסיף דרגה נוספת ליום הכיפורים, שבה אפילו את ידיו הרטובות אין אדם רשאי להעביר על פניו. לפי זה מובן גם מדוע התפתחו גירסאות שונות בדברי רב פפא (ראו להלן). בהקשרם המקורי התייחסו

40 ד' הלבני הגיע למסקנה דומה בנוגע לדברי רב פפא כאן. הוא כותב: "מה הוא איפוא המניע שהניע את רב פפא לעקור את דברי ר' יוחנן? יש לשער שהמניע הוא הברייתא, 'אין בין ת"ב לת"צ אלא שזה אסור בעשיית מלאכה' וכו', המתנגדת למ"ש ר' יוחנן ת"ב אינו כת"צ. אלא שרב פפא לא רצה לעשות את ר' יוחנן חולק על הברייתא ובאין ברירה עקר את דבריו והתאימם לברייתא" (עמ' תלב). הלבני מעלה אפשרות נוספת: רב פפא לא קיבל את תירוץ הגמרא על נעילה ועל עשרים וארבע ברכות משום שהוא נהג לומר נעילה ועשרים וארבע ברכות בתשעה באב. אבל לפי תיאורנו נראה פשוט שרב פפא לא הכיר תירוצים אלו, שנתוספו בשלב מאוחר יותר.

41 כגון: "אמר רבי יוחנן משום ר' שמעון בר יוחאי: אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה" וכו' (ברכות לא ע"א); "דאמר רב יהודה אמר רב: אסור לאדם שיאכל קודם שיתן מאכל לבהמתו" וכו' (ברכות מ ע"א); "אמר רבי יצחק: אסור לאדם שיאכל ירק חי קודם ארבע שעות" וכו' (ברכות מד ע"ב); "אמר רמי בר אבא אמר רב אסי: אסור לאדם שיהלך על גבי עשבים בשבת" וכו' (עירובין ק ע"ב); "אמר רב: אסור לאדם לישן ביום יותר משינת הסוס" וכו' (סוטה כו ע"ב).

42 ישנה מקבילה לסוגיא זו בירושלמי תענית א ו, סד ע"ג.

43 ראו לעיל, הערה 25 לעדכן לאחר עימוד סופי, על דברי אמוראים כברייתא.

המילים 'חומרי חומרי' למקור אחד ולא לשני מקורות שונים כמו בסוגיא במתכונתה הנוכחית.⁴⁴ לדעת רב פפא, ר' אלעזר צודק; יש להחמיר באיסור רחיצה בתשעה באב כביום הכיפורים.

יחידה ב: בין השמשות

ביחידה השנייה חלה התפתחות דומה. כנגד דברי שמואל בעניין בין השמשות של תשעה באב מובאת דעתו של רבא, שבין השמשות של תשעה באב אסור. לאחר מכן מובאת קושיא מברייתא על רבא ותירוץ מפי רב שישא בריה דרב אידי. דרשתו של רבה: "עוברות ומניקות" וכו', מובאת רק כדי להציג את תפיסתו בנוגע לבין השמשות של תשעה באב, אבל היא צריכה הסבר. לרוב פירוש המונח 'דרש' הוא שהאמורא דורש פסוקים מן המקרא,⁴⁵ אך כאן חבויה משמעות שונה. נראה לי שבמקרים בודדים פירוש המונח 'דרש' הוא שהאמורא דורש מקור תנאי, ובמקרה דידן ברור שמדובר בברייתא, שהרי שנו בתוספתא תענית ב יד, עמ' 335:

העוברות והמניקות מתענות בתשעה באב וביום הכפורים ובשלש תעניות השניות של צבור, ושאר תעניות לא היו מתענות, ולא שינהגו את עצמן בתפנקין אלא שאוכלות ושותות כדי קיום הולד.

ברייתא זו מזכירה את כל שלושת נושאי סוגייתנו בנשימה אחת. בתשעה באב, ביום הכיפורים ובתענית ציבור חייבות מעוברות ומניקות לצום. לא נראה שרבא 'דרש' לשון זה של הברייתא אלא לשון דומה לזה, המובא בירושלמי תענית א ה, סד ע"ג, שבתחילתו יש שינוי קל: "ותני כן: עוברות ומניקות מתענות כדרך כן בתשעה באב וביום הכפורים" וכו'. המילה 'כדרך' אינה מופיעה בנוסח הברייתא בתוספתא. על פי גירסא זו ועל פי דברי רבא בבבלי נראה שהוא גרס ברייתא זו כך: "עוברות ומניקות מתענות בתשעה באב כדרך שמתענות ביום הכיפורים ובשלש תעניות השניות" וכו'.⁴⁶ רבא פירש 'דרש' את המילה 'כדרך' – כדרך שמתענות ביום הכיפורים כך מתענות בתשעה באב ובתענית ציבור. היות וביום הכיפורים אין ספק בכך שהן חייבות להשלים את הצום,⁴⁷ הוא הדין גם בתשעה באב. לכן מדייק רבא ואומר: "עוברות ומניקות מתענות ומשלימות" כדרך שמשלימות ביום הכיפורים, ומכאן הוא דורש ש"בין השמשות שלו אסור".

הברייתא "אין בין תשעה באב ליום הכפורים אלא שזה ספיקו אסור וזה ספיקו מותר" מובאת כדי להקשות על דברי רבא.⁴⁹ לכאורה, לפי ברייתא זו 'ספקו' הוא בין השמשות, וכך יש לנו עדות תנאית מפורשת על כך שבין השמשות של תשעה באב ('ספקו') מותר. כדי לתרץ את רבא פירש רב שישא בריה דרב אידי שספקו אינו בין השמשות אלא ספקה של קביעת החדש. פרשנות זו מוקשה, שהרי אם כך יש לכאורה לנהוג בבבל שני ימים של יום כיפור: ספקו אסור. ואכן, כפי הנראה היו שהחמירו וקבעו יום שני ליום כיפור כפי שעולה מראש השנה כא ע"א: "רבא הוה רגיל דהוה יתיב בתעניתא תרי יומי". כך גם בירושלמי חלה א א, נז ע"ג: "תמן חשין לצומא רבא

44 ראו מה שכתבתי בנוגע לחילופי גירסאות בין 'קולי קולי' לחומרי חומרי. על פי המתואר כאן ישנם סימוכין לכך שהגירסא המקורית היא "חומרי חומרי", כפי שהצענו שם.

45 לכן, ברוב המקרים שבהם מופיע בתלמוד הביטוי 'דרש רבא' (כחמישים מקרים בתלמוד הנדפס), מופיעות מיד אחריו המילים: "מאי דכתיב כו", (שלישים מקרים, לא כולל מקרים שבהם הוא דורש דרשה כללית על דמויות מן המקרא, כגון סוטה י ע"א: "דרש רבא: מפני מה נענש אסא" וכו' וסוטה לה ע"א: "דרש רבא: מפני מה נענש דוד" וכו'). מעניין שהמונח 'דרש' רווח לגבי רבא אבל לא לגבי אמוראים אחרים בני דורו.

46 ראו הגירסאות השונות של ברייתא זו המובאות בתענית יד ע"א. אלא ששם ההתייחסות היא אך ורק לתעניות ציבור: האם מעוברות ומניקות מתענות בראשונות ולא באחרונות או באחרונות ולא בראשונות או שמא לא באלה ולא באלה.

47 שהרי תוספת יום הכיפורים היא האב-טיפוס לתוספת שבת ויום טוב. ראו ספרא אמור על ויקרא כג לב (מהד' ווייס, קב ע"א): "ועיניתם את נפשותיכם בתשעה (ויקרא כג לב) – יכול יתחיל ויתענה בתשעה? תלמוד לומר: בערב, אי בערב, יכול משתחשך? תלמוד לומר: ועיניתם את נפשותיכם בתשעה. הא כיצד? מתחיל ומתענה מבעוד יום שכן מוסיפים מחול על הקודש. אין לי אלא מלפניו, מלאחריו מנין? תלמוד לומר: מערב ועד ערב. אין לי אלא יום הכיפורים, שבת בראשית מנין? תלמוד לומר: תשבתו. ימים טובים מנין? תלמוד לומר: שבתכם – הא כל שביטה שאתה שובת אתה מוסיף לה בין מלפניה בין מלאחריה".

48 יש הגורסים כאן "בו", להדגיש שמדובר בתשעה באב.

49 לדעתי, דברי ר' יוחנן לא היו בסוגיא בשלב זה. ראו להלן, הדין על הסוגיא במתכונתה הנוכחית.

תרין יומין ... בר אבוי דר' שמואל בר רב יצחק חש על גרמיה וצם תרין יומין אפסק ברובה ודמך".
אולם מנהג זה לא שיקף את דרך הרוב (ראש השנה כא ע"א): "לוי אקלע לבבל בחדסר בתשרי.
אמר: בסיים תבשילא דבבלאי ביומא רבה דמערבא", [= לוי הזדמן לבבל באחד עשר בתשרי.
אמר: מתוק התבשיל של הבבלים ביום הגדול של ארץ ישראל].

השלב האחרון: תיאור הסוגיא במתכונתה הנוכחית

עד כאן הצענו את הסוגיא במתכונתה הקדומה. מפורסם הדבר שעורכי הבבלי שאפו לאחד את החומר שעמד בפניהם למין 'מקשה אחת'.⁵⁰ מסממני ההיכר של תופעה זו הם קושיות מלאכותיות שנוספו כדי לאחות את הפרשיות.⁵¹ איחוי זה נעשה גם באמצעות תוספות והרחבות לסוגיא. בסוגיא במתכונתה הנוכחית ניתן לראות תופעות אלו באופן ברור.

חלקיה השונים של סוגייתנו אוחדו ביצירתיות. כדי לשלב את שתי היחידות זו בזו נטל העורך קטעים מן היחידה השנייה, הקטנה יותר, ופיזרם ביחידה הארוכה יותר כדי ליצור מהלך מגובש והגיוני. בראש ובראשונה הציע סתירה בין שתי מימרותיו של שמואל: "למימרא דסבר שמואל תשעה באב בין השמשות שלו אסור?". קושיא זו מגמתית, שהרי היא מביאה אותנו היישר אל המימרא השנייה: "בין השמשות מותר". דיוק זה מן המימרא הראשונה של שמואל אינו טבעי והכרחי אלא נועד לקשר ולגשר בין המימרות. כך גם נוצר מהלך שניתן להוסיף ולפתח – מיד מציע העורך תירוץ אפשרי, המיועד לדחייה מידית: "וכי תימא קסבר שמואל תענית צבור נמי בין השמשות שלו מותר" וכו', [ב] (1). תירוץ זה אינו אפשרי לדעת העורך שהרי שנינו במשנה תענית א ו: "והא תנן: אוכלין ושותין מבעוד יום!" [ב] (2).

לאחר העמדת הקושיא שילב העורך את הבבא מן הברייתא מיחידה ב אך לא במתכונתה המקורית, כקושיא, אלא כסיוע: "נימא מסייע ליה אין בין תשעה באב ליום הכיפורים" וכו' [ב] (3). העורך שילב את דברי רב שישא בריה דרב אידי כדי לסיים מהלך ראשון זה [ב] (4). סימן היכר לכך שמדובר בפיתוח של העורך הוא שדברי רב שישא בריה דרב אידי מובאים בלשון העברה: "כדרב שישא בריה דרב אידי".⁵² העורך יצר בחומר זה מעין איפוך: 'נימא מסייע ליה' וכו'⁵³ במקום 'מיתיבי', טכניקה המאפיינת את דרכם של עורכי הבבלי.

עם תום המהלך הראשון התחיל העורך מהלך חדש. הוא נטל את המימרא של רבא מן היחידה השנייה: "בין השמשות שלו אסור", שעמדה בסוגיא המקורית מיד אחרי דברי שמואל, והוסיף לה מסורת בשם ר' יוחנן: "וכן אמרו משמיה דרבי יוחנן" [ג] (1). נראה לי שמסורת זו אינה חלק מן הסוגיא המקורית ומקורה בסוגיא הקודמת, סוגיא י, 'אור', נג ע"ב-נד ע"ב.⁵⁴ העורך העביר חומר זה לכאן כדי ליצור קושיא המקבילה לקושיא בחלק הקודם בין שתי המימרות של שמואל. כך ניתן גם להבין מדוע הוא השתמש בסגנון 'אמרו משמיה', שכן אמירה זו הופיעה במקורה בהקשר אחר לחלוטין. כך גם נוצר מבנה סימטרי: ר' יוחנן מקשה על דברי שמואל בבין השמשות כפי שהקשה על דבריו "אין תענית ציבור בבבל" ביחידה א (בשחזורי לעיל, עמ' ?). בנוסף, באמצעות הוספת המסורת על בין השמשות, המיוחסת לר' יוחנן, הצליח העורך לגשר בין דברי רבא מן היחידה השנייה לדברי ר' יוחנן: "אינו כתענית ציבור", שעמדו בסוגיא המקורית מיד

50 אלו דברי א' ווייס: "כל התפתחות הסוגיא והתלמוד ושכלולם אומר רכוז וחבור ולא פרוק והתפוררות. בכל סוגיא וסוגיא וכן בכל קבוצה וקבוצה של סוגיות מתבלטת עד כדי משמוש בידים השאיפה לחבר את החומר ולקשרו, ולעשות עד כמה שאפשר מקשה אחת" (התהוות התלמוד בשלמותו, עמ' 218).

51 ראו מה שכתב מורי ש"י פרידמן על תופעה זו: "איחוי פרשיות סמוכות בסוגיות הבבלי", עמ' 251-255.

52 ראו מה שכתב לוי: "הברייתא אין בין תשעה באב ליום הכיפורים אלא שזה ספיקו... יחד עם דברי רב שישא בריה דרב אידי לקביעא דירחא, מופיעים פעמיים בדיון (נראה פשוט שאינו מקורי בחלק הדין בדברי שמואל, ומועבר לשם מן הדיון בדעותיהם של רבא ור' יוחנן ודברי רב פפא)" (עמ' 49, הערה 57).

53 אין צורך להרחיב על עובדה זו; ראו סוגיות רבות של איפוך.

54 שם גרסינן: "אמ' רב יהודה אמ' שמואל: אין מברכין על האור אלא במוצאי שבתות הואיל ותחלת בריתו הוא. אמ' ליה ההוא סבא ואיתימא רבה בר בר חנה: וכן אמ' ר' יוחנן וכו'. שם מובאת המימרא בשם "ההוא סבא" או בשם רבה בר בר חנה, ואילו בסוגייתנו, בעילום שם.

אחר דברי שמואל: "אין תענית ציבור בבבל". עוד סימן היכר לכך שלפנינו הוספה של העורך הוא ריבוי הגירסאות בקטע קצר זה.⁵⁵

כתירוץ לקושיית ר' יוחנן אדר' יוחנן הציע העורך דיוק בלשון ר' יוחנן [ג] (2): ר' יוחנן לא התכוון לומר שתשעה באב אינו כתענית ציבור בכך שבין השמשות שלו מותר אלא לומר שמלאכה מותרת בו. אלא שגם תירוץ זה אינו עולה יפה שכן שוני זה צוין כבר במשנה, ושם אין מדובר באיסור כי אם במנהג. לפני תירוצו של רב פפא: "אינו כראשונות אלא כאחרונות", שעמד בסוגיא המקורית, הוסיף העורך קטע נוסף [ג] (3):

אלא מאי אינו כתענית צבור? לתפילת נעילה.

והא אמ' ר' יוחנן: ולואי שיתפלל והולך כל היום כלו!

התם חובה, הכא רשות.

ואיבע' אימא: מאי אינו כתענית צבור? לעשרים וארבעה.

נראה שקטע זה מקורו במסורות ארץ ישראליות שעברו לבבל. לדברי ר' יוחנן: "ולואי שיתפלל והולך כל היום כלו" יש מקבילות בברכות כא ע"א ובירושלמי ברכות א א, ב ע"א-ע"ב; ד ד, ח ע"ב.

כך אנו גורסים בסוגיא הבבלית:

ורבי אלעזר אמר: ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא — חוזר וקורא קריאת שמע. ספק התפלל ספק לא התפלל — אינו חוזר ומתפלל.

ורבי יוחנן אמר: ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו.⁵⁶

בסוגיא זו חולק ר' יוחנן על ר' אלעזר, שלדעתו, אם יש ספק אם התפלל אדם אם לאו, אין הוא חייב לחזור ולהתפלל. ר' יוחנן קובע על דרך המליצה שטוב היה לו היה האדם מתפלל כל היום כולו. עורך סוגייתנו הכיר מסורת זו של ר' יוחנן וניצלה כדי לטעון שלדעת ר' יוחנן יש להתפלל נעילה בתשעה באב. מסקנה דומה מופיעה בסוף הקטע שהבאנו לעיל מירושלמי ראש השנה ג ד, נח ע"ד: "אמ' ר' זעורה, מילתיה דר' יוחנן אמרה: יחיד בתשעה באב מתפלל ארבע. לא אמ' אלא ארבע, הא עשרים וארבע לא!". לפי מסורת זו, ר' יוחנן דגל באמירת ארבע תפילות בתשעה באב אך לא באמירת עשרים וארבע ברכות. דבר זה מתאים לחלקה הקודם של אותה סוגיא, שבה מובא שר' יוחנן עצמו אמר עשרים וארבע ברכות בתשעה באב אבל ציווה לתלמידיו לא לחקותו. לאחר הוספת אלו באים דברי רב פפא כדי לפתור את השאלה מה פירוש דברי ר' יוחנן "אינו כתענית ציבור". ובאמת כך היו הדברים בהקשרם המקורי, אבל עקב ההוספות והטלטולים שהוסיף העורך תמוה קצת שדברי רב פפא מובאים רק בסוף כתירוץ דחוק אחרי ה'איבעית אימא'! אלא שתירוצים אלו לא עמדו לפני רב פפא ומבנה זה הוא בניינו ופרי יצירתו של עורך הבבלי.

לאחר הוספת חומר זה שילב העורך את חלקה האחרון של יחידה ב בלשונה המקורית: "מתיבי: אין בין תשעה באב ליום הכיפורים" וכו' יחד עם תירוצו של רב שישא בריה דרב אידי [ג] (5, 6). כדי לקשר בין חלק זה לבין הנספח על רחיצה הוא יצר גשר מתאים: "הא לכל דבריהם זה וזה שוין. מסייע ליה לר' אלעזר. דאמ' ר' אלעזר" וכו' [ג] (6, 7). סימני היכר לכך נוכל למצוא במילים 'מסייע ליה ו'דאמ' — מילות קישור שנועדו לגשר על הקרעים.

בשלב אחרון זה אבד חלק מן הברייתא שהוקשה במקור הדברים על ר' אלעזר, כנראה משום שבעקבות דבריו חשבו שאין הבדל בין תשעה באב ליום הכיפורים והשמיטו את שתי הברות האלו. אולם במתכונת זו לא התאימה הקושיא על ר' אלעזר. לכן הביא העורך [ג] (8) את

55 ראו מה שכתבתי על כך במהדורה, עמ' 285. על הביטוי 'האלהים' ראו כתובות קב ע"ב; גיטין יג ע"ב; בבא קמא קו ע"א; בבא מציעא טז ע"ב; נזיר מב ע"ב; מועד קטן ט ע"ב; חגיגה טו ע"א (לפי כ"י וטיקן 171).

56 וראו הסוגיא המקבילה בירושלמי ברכות א א, ב ע"ב, שם מובאת מימרת ר' אלעזר בשם רב ירמיה בשינויים.

ה'מיתבי' מן החלק הראשון של הסוגיא: "אין בין תשעה באב לתענית צבור" וכו'. העורך ידע שתירוצו של רב פפא אמור ליישב את הקשיא מן הברייתא ולכן הוסיף שוב: "הא לכל דבריהם זה וזה שוין, ואלו גבי תענית צבור תניא: כשאמרו אסור ברחיצה לא אמרו אלא כל גופו, אבל פניו, ידיו ורגליו מותר" [ג] (8, 9). כך נוצרה קושיא שונה: לא על הסתירה בין ר' אלעזר לבין הברייתא אלא בין המיתבי לדברי ר' אלעזר. כעת אין תירוצו של רב פפא: "חומרי חומרי", מובן⁵⁷ שהרי כדי לפרש את דבריו חייבים להניח שנושא המשפט משתנה: "חומר יותר יום הכיפורים מתשעה באב ... חמורה יותר תענית ציבור מתשעה באב". עקב כך נוצרה במרוצת הזמן גירסא חלופית: "קולי קולי". גירסא זו מקלה, שכן בעזרתה ניתן לפרש: "קל תשעה באב מיום הכיפורים ... קל תשעה באב מתענית ציבור" וכו'.⁵⁸

סיכום

סוגיא זו במתכונתה הנוכחית היא מעשה ידי עורך הבבלי. במקור הדברים היא היתה קצרה וכללה שתי מימרות של שמואל: "אין תענית צבור בבבל אלא תשעה באב בלבד" ו"תשעה באב בין השמשות שלו מותר" וכן את הברייתא. במהלך הזמן היא התפתחה לשתי יחידות העוסקות בשתי מימרותיו של שמואל בעניין תשעה באב כתענית ציבור ובעניין מעמדו של בין השמשות של תשעה באב. כמו כן נקשר נספח ליחידה הראשונה, בעניין רחיצה.

העורך האחרון שילב את היחידה השנייה, שעסקה בבין השמשות, לתוך היחידה הראשונה, הגדולה יותר. תוך כדי שילוב זה הוא צירף חומר נוסף כדי ליצור סוגיא שלמה ומגובשת. הדברים "וכן אמרו משמיה דרבי יוחנן" [ג] (1) מקורם בסוגיא הקודמת. כמו כן, החומר על נעילה ועל עשרים וארבע ברכות [ג] (3) מקורו בסוגיות ארץ ישראליות. בסוף קישר העורך גם את החומר על רחיצה לסוגיא המרכזית באמצעות המשפט "הא לכל דבריהם זה וזה שוין" [ג] (8).

57 ראו את פירושי המפרשים שמנסים ליישב גירסא קשה זו: רבינו חננאל ועוד.

58 ראו לעיל, הערה 43 ובמבוא. לערך לאחר עימוד סופי.